

KRITIKAI RECENZIO

Tordai Zsolt

A NÉPTŐL A POPULIZMUSIG, ÉS VISSZA

ERNESTO LACLAU: A POPULISTA ÉSZ
(NORAN LIBRO, 2011)

*Ha meg akarjuk érteni a politika valódi működésmódját, illetve utat keresünk a demokratikus eszméket intézményi megoldásokkal felváltó politikai rendszerek radikális kritikájának, érdemes jobban szemügyre vennünk a populizmus logikáját – röviden ez Ernesto Laclau, a posztmarxista politikai filozófia kiemelkedő alakjának fő állítása. Az argentin társadalomtudós legfontosabb műve az 1985-ben megjelent, Chantal Mouffe-fal közösen írt *Hegemony and Socialist Strategy*, melyben a klasszikus osztályelmélet helyét a társadalmi mozgalmak identitásközpontú, diszkurzív stratégiái veszik át. Hasonló alapokra építkezik most tárgyalt, a populizmus jelenségét vizsgáló kötete is. Tárgyához azonban nem mint mozgalomhoz és/vagy ideológiához közelít – A populista ész egy kísérlet arra, hogy kiszakítsa a fogalmat a negatív értékítéletekkel terhelt szemantikai térből, és megpróbálja azt termékeny módon, a konkrét tartalmi kérdések helyett a diszkurzív mechanizmusokra és identitáskonstrukciós aktusokra fókuszálva újraértelmezni. Laclau azt vizsgálja, miként hozza létre egy társadalmi igény a populista diskurzust, és annak alanyai hogyan határozzák meg magukat mint „nép”, szemben a hegemonikus hatalommal. 2005-ben megjelent könyvének tavaly készült el a magyar fordítása, e késlekedés lehetőséget teremt arra, hogy a populizmust új elméleti keretbe állító gondolkodás hasznát azon mérhessük le, mennyire képes magyarázni a globális gazdasági válság nyomán megerősödő radikális mozgalmak színre lépését és ideológiáját.*

Ahhoz, hogy kísérletet tegyünk a populizmus újrafunkcionálására, első lépésben fel kell térképezni a jelenlegi – a mainstream politikai diskurzus által formált – jelentéstartományát. A legkézenfekvőbb megoldás minderre, ha azonosítjuk a populizmus társadalmi bázisát, és meghatározzuk annak politikai tartalmát. De vajon mi lehet a közös például a narodnyikok értelmiségi indíttatású parasztdemokráciájában, Hugo Chávez „21. századi szocializmusában” és Silvio Berlusconi médiaközpontú politikai hegemoniájában? Jóformán semmi, leszámítva persze, hogy mindhárom mozgalom/rendszer magán viseli a populizmus bélyegét. Szinte a végtelenségig bővíthetjük az érintett csoportok vagy a konkrét politikai tartalmak taxonómiáját, hogy lefedjük a populizmus ezerarcú világát, de ezzel csak kiüríteni tudjuk a fogalom jelentését, ahelyett, hogy meghatároznánk azt. Laclau ezért más irányból közelít tárgyához. A tartalom helyett az azt létrehozó *logikára* fókuszál, mely lehetőséget biztosít, hogy feltárhassuk a populizmus valódi természetét. Nem a már létező társadalmi csoportok és politikai követeléseik lesznek a vizsgálat tárgyai, hanem az, hogy a különböző társadalmi igényekből hogyan jöhetnek létre csoportképző politikai identitások, mik ennek a folyamatnak a főbb feltételei és – alapvetően diszkurzív – mechanizmusai.

SZEMANTIKAI HARCOK: A POPULIZMUS MINT A POLITIKA LOGIKÁJA

A diskurzusok kiemelt szerepét a populizmusról szóló hagyományos elméletek is hamar felismerték. Ekkor még nem elszakadva a fogalom szükségszerűen pejoratív értelmezésétől, sokan minősítették a populizmust „puszta retorikának”. Ám ahogy Laclau rámutat, a retorikus módszerek messze nem csupán díszei a társadalmi valóságot konstruáló diskurzusoknak: a tropikus mozzanat, mint például egy metafora, központi szerepet játszhat a politikai identitáskonstrukciókban. A politikai szintér legalább annyira a szimbolikus szférák, mint a konkrét gyakorlatok terepe – e kettő tulajdonképpen nem is igazán szétválasztható. Chantal Mouffe-fal közös, nagy horderejű könyvükben a diskurzusokat olyan strukturált totalitásokként határozták meg, melyekben nyelvi és nem nyelvi elemek illeszkednek egymáshoz (Laclau és Mouffe 1985). Egy társadalmi csoport vagy mozgalom tehát elválaszthatatlan annak diskurzív terétől, hiszen éppen az szolgál keretül a csoportképző identitások konstruálásához. Így a retorikára sem gondolhatunk úgy, mint amely elősködik az ideológián – sokkal inkább annak tipikus működésmódját mutatja meg.

A populizmusnak azonban nem csak a retorikává alacsonyítás vádjával kell(ett) megküzdenie, hanem azzal a szemlélettel is, hogy e fogalom már eleve kívül áll mindennemű politikai racionalitáson. Nem más tehát, mint a politika antitézise, melyet így csakis a politika attribútumainak fonákjai jellemezhetnek. A populizmus fogalmához ennél fogva olyan jelzőket társíthatunk, mint kidolgozatlan, átmeneti, intellektuálisan szegényes, homályos, manipulatív, irracionális stb. Laclau célja azonban éppen az, hogy megtisztítsa a fogalmat a hozzá kötődő előítéletek terhétől, kimozdítva így abból a marginalizált helyzetből, melyet a társadalomtudományos diskurzusokban elfoglal.

Egy efféle emancipációs projekt gondolati íve ismerős lehet bárkinek, aki kicsit is otthonosan mozog a posztmodern elméletek terepén – nincs másról szó, mint a bináris oppozíciókat eltörő dekonstrukciós gyakorlatról. A séma mindig hasonló: a fogalompár alárendelt, elnyomott, alacsonyabb rendű, deviáns, átmeneti, abnormális, szupplementáris stb. tagját kimozdítjuk megszokott kontextusából, majd az új elemzési keretre támaszkodva megmutatjuk, hogy a relációs viszony valójában épp ellenkező irányú, és az, amit addig alárendeltnek hittünk, nem elősködőként, sokkal inkább archetípusként szolgál a korábban domináns párja számára. Így értelmezi újra Laclau is a populizmus-politika kettőset, de érvrendszerében más helyeken is gyakorta feltűnik ez a fajta dekonstrukciós logika. A populizmusához kapcsolt olyan tulajdonságokról pedig, mint homályosság vagy pontatlanság, ebben az új kontextusban kiderül, hogy nem csak nem károsak, de egyenesen szükségszerűek bizonyos politikai jelentések létrehozásához.

A populizmus elutasítása és lejáratásának diszkurzív stratégiái azonban nem önmagukban állnak, a fogalomnak sajátos történetisége van. Tágabb kontextusát az a tizenkilencedik századon átívelő társadalomtudományos diskurzus képezi, melynek középpontjában a tömeg és annak „lélektana” áll. E vita jelölte ki azokat a határvonalakat, melyek máig meghatározó szereppel bírnak a témában. A hagyományos közösségek felbomlása és az addig ismeretlen méretű (városi) tömegek megjelenése új, sokszor traumatikus tapasztalatokkal szembesítette a század gondolkodóit. Az arctalan sokaság meg nem értett viselkedését, sajátos pszichológiai működésmódját, újraírt erkölceit és sokszor felmérhetetlen erejét a társadalmi kontroll elvesztéseként, egyfajta hanyatlásként értelmezték.

Ebből következett, hogy e jelenségeket leginkább az aberráció és patológia birodalmába helyezték – a társadalmi szerveződés *racionális* formái és a tömeg viszonyát a normális és kóros, az egyén és tömeg kettősét pedig a racionális és irracionális viselkedés analógiája alapján írták le. E narratívát a századfordulón Sigmund Freud munkássága írta felül, megmutatva egyrészt, hogy csoport és egyén éles szétválasztása a pszichológia szempontjából (is) tarthatatlan, másrészt pedig, hogy a racionális egyén nem egyéb, mint illúzió, és valójában a pszichopatológia lehet a kulcs a normális psziché megértéséhez is.¹ A huszadik századra a tömeg fogalma lassan levetkőzte pejoratív felhangjait, és a tudományos diskurzusban egyre inkább, mint a modern társadalom egy fontos és állandó jellegzetessége került előtérbe. A vezére vagy a csoportgondolkodás által erkölceitől és józan ítélőképességétől megfosztott *csöcselék* toposza azonban a mai napig komoly hatással bír, és hatással van a populizmus fogalmának amúgy is bizonytalan jelentésképződésére.

A POPULIZMUS ALAPMODELLJE

A diszkurzív keretek tisztázása után lássuk, hogyan ragadhatjuk meg a populizmus fogalmának lényegét. Laclau könyvében három meghatározó – egymással szorosan összefüggő – mozzanatot emel ki, felvázolva ezzel a populizmus alapmodelljét. Az első lépés a társadalom olyan belső megosztottsága, mely két jól megkülönböztethető táborra osztja a társadalmi mezőt. Ez az antagonisztikus ellentét leginkább a Hatalom és a „nép” szembenállásában ölt testet. Utóbbi írásmódja nem véletlen: az idézőjeleknek itt fontos szerepük van, hiszen a népi identitás konstruálódása közel sem magától értetődő folyamat. Másodsorban szükséges egy csoport vagy néptömeg által megfogalmazott társadalmi igény. Megfelelő válaszok hiányában ezek az igények felhalmozódnak, és ha a hegemon hatalom nem képes a helyzetet intézményi szinten megoldani, kialakul egy

1 Bár kissé anakronisztikusnak hathat, de Laclau narratívájában a freudi fordulat is pontosan illeszkedik a korábban ismertetett dekonstrukciós logikába.

ún. egyenértékűségi viszony, mely egységbe olvasztja a kielégítetlen igények sorát, és nem mellesleg a mögöttük álló egyéneket vagy társadalmi csoportokat. A harmadik lépés pedig a populizmus „népének” létrejötte. Ehhez az szükséges, hogy az említett egyenértékűségi relációk meghaladják az egyszerű szolidaritást, lehetőséget teremtve így egy olyan diszkurzív identitáskonstrukciós folyamathoz, ami nem az igények ezt a fajta egységét, hanem már magát az egyenértékűségi viszonyt állítja középpontjába.

Fontos látni az intézménypárti és a populista diskurzus közötti valódi különbséget. Előbbi egy olyan totalitásra törekszik, melyben nincsenek törések: a közösség határai egybeesnek a hegemon diskurzus hatáiraival, a felmerülő igények így a fennálló rendszer keretein belül érvényesülhetnek. Ezzel szemben a populista totalizációban alapvető vonás a társadalmi megosztottság és kizárás. E határvonal létrejötte azzal jár, hogy a politikai szubjektum nem lesz azonos a közösség egészével, a rész magára mégis mint egésze tekint. Ennek oka, hogy a csoportképző erők épp abból a *hiányból* táplálkoznak, melyet a kielégítetlen társadalmi igények hoztak létre. E hiány okozói pedig nem lehetnek legitim tagjai a közösségnek, e szakadással kiirták magukat belőle. Laclau analógiájával élve így azonosítja magát a jogaitól (részben) megfosztott *plebs* a *populusszal*, a teljes közösséggel, vagyis a „néppel”.

Ahhoz, hogy a „népből” ténylegesen nép lehessen, az szükséges, hogy kikristályosodjon egy olyan népi identitás, amely már túlmutat az egyenértékűségi láncon, és képes egy önmagában koherens diszkurzív stratégiává válni. E folyamat leírásához Laclau a saussure-i nyelvfilozófia hagyományaiból táplálkozó üres jelölők fogalmát vezeti be. E szerint a népi identitáshoz kötődő szavak és képek mint jelölők el kell hogy szakadjanak az egyenértékűségi láncolat konkrét tartalmaira való referencialitástól. A jelölőnek egy Névvé kell válnia, mely már a részek (összessége) helyett egy egyetemességre utal. A Név pedig a nyelv végtelen asszociációs hálóján keresztül nem megnevezi, mint inkább performatív módon létrehozza tartalmát, a népi identitás diszkurzív alakzatát. Ehhez azonban már nem elég a Laclau által megidézett saussure-i különbségtétel jelről és referenciáról. Az üres jelölő efféle működéséhez az szükséges, hogy annak a jelöltjéhez fűződő szimmetrikus viszonyát a nyelvi elemek határtalan hálója és ezek szüntelen cserélődésének körforgása váltsa fel (Eagleton 2000). A jelentés maga szétszóródik a jelentők végtelen láncolatában, és csak ez a disszemináció (Derrida 1998) válhat produktívá az identitáskonstrukció terén is.² A posztstrukturális nyelvfilozófiai hagyomány legalább vázlatos megidézése nélkül Laclau érvrendszere itt kissé hiányosnak tűnhet.

A populizmus fent vázolt alapmodellje természetesen részletesebb diszkusszióra szorul, Laclau maga két helyen érzi szükségét a kiegészítésnek. Az első problémagóc a társadalmi

2 Nem mellesleg pontosan az üres jelölő ezen működésmódja a magyarázata annak, hogy a populizmussal szemben rendre előkerülnek a pontatlanság vagy homályosság vádjai.

megosztottságot létrehozó határvonal instabil helyzete. Elképzelhető ugyanis, hogy a hegemon hatalom egy új diskurzussal megpróbál létrehozni egy alternatív egyenértékűségi láncolatot, amely felborítja az addig biztosan illeszkedő társadalmi igények sorát, új „megoldást” kínálva fel számukra. Az üres jelölők jelentése ezáltal felfüggesztődik, létrehozva így a lebegő jelölők fogalmát. A második kérdéskör azt vizsgálja, hogyan jöhet létre az egyenértékűségi láncolat, ha a társadalmi heterogenitás olyan fokú, hogy a különös igények hosszú sorát nem feltétlenül lehet közös nevezőre hozni.

POPULISTA GYAKORLATOK

Laclau alapvetően teoretikus fejtegetése kissé próbára teszi az olvasót, különösen, hogy erősen támaszkodik a nyelvfilozófia és a pszichoanalitikus irodalom áttekintő, valamint Gramsci és Lacan munkásságának átfogóbb ismeretére. A *populista ész* mégsem lesz nagyon száraz olvasmány, mivel az elméletek működésmódja helyenként részletes történelmi példákön keresztül tárul fel. Így nyerhetünk mélyebb betekintést a peronista Argentína, az Amerikai Néppárt, az olasz kommunisták, a francia boulangérizmus vagy épp Atatürk Törökországának politikai diskurzusaiba, Laclau pedig pontosan azonosítja be a populista politikák lehetőségfeltételeit, az egyes szereplők (diszkurzív) mozgásterét és döntési helyzeteket, melyekhez a populizmus újfajta, analitikus megközelítése hasznos fogalmi keretet biztosít.

Laclau elemzési eszköztára kétségtelenül kifinomult, ám ez nem mindig elég ahhoz, hogy átfogóbb magyarázatokhoz jussunk a jelenkori populizmus kérdéseit illetően. A szöveg több pontján előkerül például a nyugat-európai (szélső)jobboldali populista pártok közelmúltbeli térnyerése, a jelenség értelmezése azonban szinte semmiben sem mutat túl az analomig ismert politológiai közhelyeken. A rendszerkritika (laclau-i terminussal a társadalmi megosztás) eltűnése a mainstream baloldali diskurzusból, a szocialista és konzervatív gyűjtőpártok közti érdemi határvonalak elmosódása és a politikai elit elszigetelődése saját társadalmi valóságától valódi képviselő nélkül hagyta a korábban jellemzően a baloldalhoz kötődő radikális, tiltakozó szavazókat. Ezt ismerte fel a szélsőjobboldal, így annak jelölői váltak a valódi kritika letéteményeseként fellépő diskurzus keretévé. Mindebben nehéz lenne sok újdonságot felfedezni, hacsak nem a lényegében változatlan tartalom szofisztikáltabb tálalását, vagy ahogy Laclau ír erről a franciaországi példa kapcsán: „[a] társadalmi megosztás kifejezésének ontológiai igénye erősebb volt, mint ontikus kapcsolódása a baloldali diskurzushoz, amely egyébként sem igyekezett már ilyen megosztást létrehozni” (Laclau 2011: 106).

Máskor azonban kifejezetten termékeny tud lenni ez a teoretikus keret. Laclau a kelet-európai térség kapcsán megjegyzi, hogy a populizmus feltételeként megismert

határvonal itt nem a már ismert társadalmi megosztottsághoz vezetett, sokkal inkább a közösség külső határainak kijelöléséhez: a plebs azonos a populusszal, az antagonisztikus ellentét túlfelén lévő Másik pedig nem a társadalmon belül, hanem azon kívül található. Ebben az etnopolizmusban a jelölők üresség helyett mereven kötődnek a referenciájukhoz, az egyenértékűségi lánc kiterjedése korlátos, mely egy zárt népfogalmat hoz létre. Ráadásul, ahogy Laclau rámutat, mindez azzal a szomorú következménnyel jár, hogy „[k]isebbségek létezhetnek az így meghatározott területen belül, de mihelyt az etnikai elv meghatározta a közösség határait, állandó állapotuk a marginalitás lesz” (Laclau 2011: 223).

OCCUPY LACLAU

A populizmus új elmélete jelenkori alkalmazhatóságának igazi mércéje az lehet, hogy a felvázolt modell mennyire képes megfelelni a globális kapitalizmus jelentette tágabb kontextus kihívásainak. Laclau könyve végén röviden maga is utal rá, hogy ebben a minőségileg új történelmi szakaszban a már korábban is jelzett, és a teoretikus keretet többé vagy kevésbé kikezdő problémák fokozottan érvényesülnek. A nagyfokú társadalmi heterogenitás és az igények sokfélesége, a jelölőket rendre kimozdító hatások és az új antagonizmusok létrejötte azonban inkább csak tételes felsorolásra kerül.

A posztmodern (Laclau szókészletével poszthegemonikus) érában már rég leszámoltunk az egységes és tiszta szubjektum ideájával (Hall 1997), a társadalom (szimbolikus) törésvonalai keresztbemetszik a korábban egységes(ebb) identitásokat, melyek így mindig csak az aktuális kontextusban mutatkoznak meg. Ezek a – Laclau kifejezésével élve – túldeterminált szubjektumok már sokkal kevésbé alkalmasak arra, hogy egy homogén politikai mezőt és egy, az érintettek által elfogadott egyenértékűségi láncolatot hozzanak létre. Laclau válasza azonban kimerül abban, hogy a jelen körülményei között egy antiglobalizációs/antikapitalista mozgalomnak szükségszerűen egy új nyelvet és új diszkurzív eszköztárat kell megalkotnia. Ráadásul mindez azzal a következménnyel is jár, hogy

lehetetlenség a priori meghatározni, hogy kik lesznek ennek a harcnak a hegemón szereplői. Korántsem nyilvánvaló, hogy a munkások lesznek azok. Mindössze annyit tudunk, hogy a rendszeren kívülállók lesznek azok, az alávetettek – akiket heterogénnek mondtunk –, akik döntő szerepet játszanak egy antagonisztikus határvonal létrehozásában (Laclau 2011: 173).

A könyv megjelenésekor, 2005-ben valóban nehezen lett volna előre látható akár a globális gazdasági (és politikai) válság, akár a részben annak nyomán fellépő új, baloldali rendszerkritikai mozgalom. Az Occupy Wall Street (OWS) egyenlőség- és igazságosságkövetelései nem is feltétlenül tartalmukban hoztak igazi újdonságot, sokkal inkább a (mainstream) politikai diskurzusra való befolyása jelentette/jelenti az igazi potenciálját. Ám az OWS nem csak emiatt rímel pontosan Laclau populizmuselméletére. Kritikusai épp abban látják a mozgalom gyengeségét, hogy a védjegyévé vált „*We are the 99%*” szlogen nem több ügyes retorikai húzásnál, hiszen valójában nem a többség, sokkal inkább egy politikailag tudatos, magasan iskolázott réteg képviselőiben lépnek fel (Gagyi 2011). Nehéz lenne ennél eklatánsabb példát találni a populizmus azon meghatározó mozzanataira, melyben a *plebs* azonosítja magát a *populusszal*, a rész az egésszel. A laclau-i teoretikus keretben az Occupy Wall Street a populista gyakorlat archetípusa lehetne. Ám ezzel az eddigiek fényében nem diszkreditáljuk a mozgalmat, épp ellenkezőleg: a populizmus mint egyfajta radikális demokrácia az egyetlen lehetséges válasz a képviselői rendszerek legitimációs válságára.

Laclau kísérlete, hogy a populizmust mint a politikai logika alaptípusát vizsgálja, minden korlátja ellenére új megközelítéssel szolgálhat a (diszkurzív) politológia számára. Ám mint minden efféle emancipációs projekt, ez is kénytelen szembenézni egy-két jellegzetes nehézséggel. Az egyik nyilvánvaló probléma a kontextus uralhatóságának kérdése: vajon képes lesz-e a populizmus új értelmezése felülírni a régóta hozzátapadt negatív konnotációkat? Egy ilyen szemantikai harc bizonytalanságban tartja a jelentéseket, és instabillá teheti a performatív aktusokat. Szintén felvet kérdéseket, hogy a populista *logika* emancipációja nem hozza-e magával bármely populista *tartalom* legitimációját. Ekképp nem csak a baloldali rendszerkritikára, de a szélsőjobb kirekesztő gyakorlataira is tekinthetnénk úgy, mint elfogadható politikai válaszra. Akárhogy is, *A populista ész* elvitathatatlan érdeme, hogy megvilágítja a populizmus demokratikus természetét, egyúttal megmutatva, hogy a „népi”, vagyis alulról jövő igények képviselői demokráciákba való becsatornázásához elengedhetetlen, hogy túllépjünk a kizárólag intézményi megoldásokra épülő eszköztáron.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Derrida, Jacques (1998): *A disszemináció*. Jelenkor.

Eagleton, Terry (2000): *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*. Helikon.

Gagy Ágnes (2011): Új baloldali mozgalmak és értelmiségi osztályvakság. In: *Fordulat*, No. 14.: 104–118.

Hall, Stuart (1997): A kulturális identitásról. In: *Multikulturalizmus*. Szerk.: Feischmidt Margit. Osiris. 60–85.

Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal (1985): *Hegemony and Socialist Strategy*. Verso.

Laclau, Ernesto (2011): *A populista ész*. Noran Libro.